

КРИМІНАЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА СУТНІСТЬ ІНСТИТУТУ ІМУНІТЕТУ

ОБОЗНА Оксана Олександрівна - аспірант ДЮІ МВС України

Стаття присвячена аналізу сучасних наукових досліджень проблеми визначення поняття та системи заходів кримінально-правового впливу.

Ключові слова: кримінально - правові наслідки; заходи кримінально-правового впливу; кримінальна відповідальність.

Вступ

Кримінальне процесуальне законодавство України не містить визначення інституту імунітету та не окреслює його складових елементів. Лиш розрізнене відображення у чинному кримінальному процесуальному законодавстві певного різновиду правових норм дає цілком обґрунтовану можливість стверджувати про існування у кримінальній процесуальній дійсності правового інституту імунітету (ч.ч. 2, 3 ст. 65 КПК; п. 3 ч. 1-ст. 66 КПК, глава 37 КПК тощо). Дослідженню цього правового інституту присвячені чисельні роботи вітчизняних та іноземних науковців. Проте попри їх кількісний склад, у наукових працях вчених немає єдності позиції щодо визначення поняття та окреслення сутності імунітету, його правових основ, учасників кримінальних процесуальних відносин, що ним користуються, їх процесуальний статус тощо. Вказана теоретична розгалуженість призводить до певних недоліків під час нормативного визначення функціонування інституту імунітету у національному кримінальному процесі. Все це обумовлює здійснення подальших пошуків у напрямі дослідження правової сутності

інституту імунітету та його відображення у вітчизняній кримінальній процесуальній дійсності.

Метою статті є визначення кримінальної процесуальної сутності правового інституту імунітету у кримінальному процесуальному праві України.

Виклад основного матеріалу

У теорії кримінального процесу визначення правового імунітету наповнено достатньо різним авторським структурним змістом. Так, вітчизняний науковець С.Г. Волкотруб зазначає, що імунітет можна визначити як функціональний правовий інститут, виключні норми якого передбачають звільнення певних суб'єктів від процесуальних обов'язків та особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності і застосування заходів процесуального примусу [3, с. 21]. В.І. Руднев визначає імунітет як звільнення від виконання процесуальних обов'язків та відповідальності, пов'язане із ускладненням порядку провадження слідчих та процесуальних дій [10, с. 31]. В.Г. Даєв наголошував на тому, що під імунітетом у кримінальному процесі слід розуміти виключення із загальних правил кримінального судочинства, в силу яких: 1) окремі особи звільняються від виконання процесуальних обов'язків; 2) для окремих категорій осіб встановлюються особливі гарантії обґрунтованого застосування до них процесуального примусу або притягнення

до відповідальності [4, с. 48]. Зазначені автори формулюють визначення та окреслюють сутність інституту імунітету, спираючись на два взаємопов'язаних правових фактори. По-перше, це певна особливість процесуального статусу таких осіб у вигляді звільнення їх від виконання процесуальних обов'язків. По-друге, це наявність особливого порядку та гарантій, які стосуються лише обґрунтованого застосування примусу та/або притягнення до відповідальності. На нашу думку, таке сприйняття сутності інституту імунітету є не зовсім слушним, адже існуванням зазначених юридичних факторів не обмежується правова сутність цього інституту, тим більше використання визначення «правові гарантії» під час визначення сутності інституту імунітету не повинно зводитися до правової охорони від примусу та відповідальності.

Більш змістовне визначення сутності імунітету надає Ф.А. Агаєв, який зазначав наступне: процесуальні імунітети є багатоступеневим об'єднанням процесуально-правових інститутів та субінститутів, норми яких регулюють особливий (ускладнений) порядок кримінального судочинства, що відображається у встановленні вилучень із загального порядку судочинства та особливих юридичних переваг для окремих категорій громадян. З причини особливого призначення імунітетів у кримінальному провадженні, вони становлять додаткові процесуальні гарантії законності та обґрунтованості залучення зазначених громадян у сферу кримінального судочинства та застосування до них заходів примусу [1, с. 31].

У свою чергу, Н.В. Шелевер визначає правовий імунітет як загальноправову категорію, яка складається із норм, що регулюють спеціальний правовий статус окремих суб'єктів, встановлює особливу процедуру притягнення їх до відповідальності з метою забезпечення виконання цими особами важливих для держави функцій. Автор наголошує, що правовий імунітет, на його думку, складається з двох елементів: невідповідальності і недоторканності. Стержень дефініції «імунітет» – недоторканність – індивідуальна свобода та правовий захист відповідних суб'єктів права від мір процесуального примусу, що встановлені нормами

адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального права (затримання, обшук, взяття під варту та ін.) з метою гарантування безперешкодного здійснення даними особами своїх функцій у суспільстві та державі [11, с. 781]. На нашу думку, окреслена позиція автора встановлює певні межі функціонування інституту імунітету. З одного боку слід цілком погодитись з автором щодо міжгалузевої сутності цього правового інституту. З іншого, як на наш погляд, Н.В. Шелевер займає досить суперечливу позицію щодо обмеження сутності реалізації інституту імунітету лише захистом відповідних суб'єктів права від заходів процесуального примусу. У цьому сенсі захист від процесуального примусу цілком може сприйматися як елемент існування правових гарантій, що забезпечуватимуть охорону прав осіб, які беруть участь у провадженні. Однак, це є лише складовою частиною правових гарантій у цьому випадку, оскільки, окрім охорони прав учасників кримінального провадження, за допомогою цих правових категорій створюються належні умови для реалізації наданих законом прав цих суб'єктів. Також не зовсім обґрунтованою виглядає позиція автора щодо обмеження впливу інституту імунітету на коло осіб, що виконують важливі для держави функції. За подібної інтерпретації сутності інституту імунітету осторонь від його впливу залишається окрема категорія осіб, на яку розповсюджується дія свідоцького імунітету (близькі родичі або представники підозрюваного/обвинуваченого). Таким чином, на нашу думку, таке «звужене» тлумачення сутності інституту імунітету є не зовсім слушним.

Досліджуючи сутність інституту імунітету у кримінальному процесі, І.П. Корякін ставить питання: Якою ж є сутність інституту імунітету? Що є інститутом імунітету у кримінальному процесі, право чи вилучення з нього? Розмірковуючи над цією позицією, автор зазначає, що цілком логічно можна погодитись із вищезгаданою позицією В.І. Руднева та В.Г. Даєва та стверджувати про сутність імунітету як звільнення від виконання обов'язків. Автор називає такий умовивід правильним та вказує, що таке

формулювання імунітету цілком відповідає його сутнісної характеристиці. Науковець продовжує: вбачається, що звільнення від кримінального процесуального обов'язку під час застосування інституту імунітету має бути остаточним та регулюватись нормативними актами національного законодавства. У даному випадку, на думку автора, це означатиме, що волевиявлення про звільнення від обов'язків має походити лише від особи, яка може ним користуватись, в іншому випадку це визначатиметься не як звільнення від виконання обов'язку, а з особливим порядком кримінального процесуального провадження [7, с. 27]. Вказана позиція науковця, безумовно, є цікавою та заслуговує на увагу, однак таке сприйняття сутності інституту імунітету не є безспірним з декількох причин.

Так, аналізуючи позицію І.П. Корякіна, доцільно висловити свою точку зору. На нашу думку, позиція автора має декілька недоліків. Визначення сутності імунітету як звільнення від кримінального процесуального обов'язку є не зовсім коректним твердженням. Так, відповідно до етимологічного словника української мови (далі – етимологічний словник) визначення «імунітет» як категорія сучасної вітчизняної юриспруденції походить від двох споріднених правових категорій. Перша з яких «*imuniteta*» - запозичення з німецької мови, яке, у свою чергу, тлумачилось як «несприятливий, недоторканий». Друга – «*immunis*», що означає «вільний від обов'язків, повинностей» [5, с. 300].

Якщо аргументувати свою точку зору щодо визначення імунітету як правової категорії, відштовхуючись від етимологічного значення цього слова, то німецьке його походження дає підстави стверджувати, що імунітет не є за своїм змістом звільненням від обов'язків, оскільки недоторканість особи, за своєю сутністю, не передбачає взагалі покладення обов'язків на особу, а тим більше із подальшим звільненням від них. Недоторканий – який охороняється законом від посягань з боку кого-небудь. Недоторканість – гарантія від усяких посягань з боку кого-небудь [2, с. 758]. Таке визначення імунітету цілком забезпечує виключне положення у суспільстві його носію. Загаль-

новизнані правила поведінки, враховуючи певні правові обов'язки, не розповсюджуються на осіб, що користуються імунітетом, оскільки виключне положення таких осіб дозволяє їм певним чином частково абстрагуватись від наявних правил суспільних відносин, знаходячись поза межами впливу окремих їх елементів. Таким чином, у цьому випадку, використовуючи категорію «імунітет», згадування про наявність чи відсутність обов'язків, як на наш погляд, є не коректним.

Однак, було б неправильним зупинити свою аргументацію з визначення правової категорії «імунітет» враховуючи лише німецьке його походження, адже латинські його коріння вказують, що зміст цього поняття може мати й інше значення. Звільнення від обов'язків, повинностей тощо, достатньо логічно сприймається як розповсюдження загальноприйнятних правил поведінки у правовідносинах й на осіб, що користуються імунітетом. Однак, враховуючи певні обставини (наприклад, вагоме суспільне значення певної особи або важливість її професійної діяльності тощо), держава може звільняти цих осіб від виконання правових обов'язків. З цього приводу у Великому тлумачному словнику української мови (далі – тлумачний словник) термін «імунітет» визначається як виключне право не підлягати деяким загальним законам, що надається особам, які посідають особливе в державі. У цьому словнику імунітет певним чином класифікований на дипломатичний, депутатський (парламентський), президентський, суверенний (імунітет держави) та судовий імунітет [2, с. 493].

На наше переконання, за своєю сутністю імунітет все ж більше тяжіє до статусу виключності положення його носія. Особа, що користується правовим імунітетом знаходиться поза межами загальних правил регулювання суспільних відносин, а отже, згадування про покладення на цю особу окремих повинностей у вигляді процесуальних обов'язків у кримінальному провадженні, було б не зовсім коректним твердженням. Тим більше, за цих умов, не зовсім доречним виглядає факт згадування про позбавлення осіб, що користуються іму-

нітетом обов'язку виконувати певні правові приписи. Цей «жест доброї волі» від держави виглядає достатньо алогічним, оскільки правова конструкція імунітету, як на наш погляд, не передбачає прямої, пропорційної залежності особи, що користується правовим імунітетом та наявністю в його правовому статусі процесуальних обов'язків як учасника кримінального провадження.

Продовжуючи аналіз позиції І.П. Корякіна, окремо слід зупинитись на твердженні автора щодо ключового значення волевиявлення особи, яка користується імунітетом для звільнення себе від виконання обов'язків. По-перше, як ми вже зазначали виключність положення особи, що користується імунітетом, не передбачає наявності в неї певного роду процесуальних обов'язків. По-друге, твердження автора щодо ключового значення волі та бажання особи від звільнення себе від виконання обов'язків, також не є безспірним. Слід зазначити, що, на наш погляд, така інтерпретація правового статусу особи, яка користується імунітетом ставить її вищою за статусом від посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження та контролюють його перебіг. Також за таких умов дещо принижується місце та роль законодавця у процедурі нормативного визначення та регулювання процесуального статусу особи, що бере участь у кримінальному провадженні. Вважаємо, що таке тлумачення сутності правового імунітету особи є неправильним. Все ж більш логічною виглядає ситуація, за якої особу, яка бере участь у кримінальному провадженні позбавлятиме від виконання процесуальних обов'язків посадова особа, яка наділена відповідними повноваженнями від держави або безпосередньо сама держава шляхом видання відповідного різновиду нормативних актів.

Аналізуючи зміст наведених позицій науковців щодо визначення поняття та сутності інституту імунітету у кримінальному провадженні, варто наголосити на їх змістовній різниці між собою. Це свідчить про те, що кожен з науковців суб'єктивним чином формує особисте сприйняття сутності цього правового інституту. Багатокомпонентність цього правового інституту утворює базис-

ні, правові положення, спираючись на які науковці формують інколи досить різні за змістом визначення поняття та сутності інституту імунітету у кримінальному процесі. До цих положень належать нормативно-правові основи реалізації цього інституту, тобто регулювання правовідносин у межах функціонування цього інституту правовими актами, що належить до різних, інколи не суміжних галузей законодавства та відсутність, при цьому, єдності позицій науковців щодо надання пріоритетного значення якійсь галузі законодавства, що регулює правовідносини у сфері реалізації згаданого правового інституту.

Не останнім чином складності у визначенні вказаного питання додає класифікаційна складова інституту імунітету. Серед авторів, що розглядають питання визначення інституту імунітету у кримінальному провадженні, характерним є наявність досить різних позицій щодо видової характеристики вказаного правового інституту. Причиною цього є наявність у кримінальному процесі достатньо великої кількості осіб, які за чинним законодавством знаходяться під певним «заступництвом» закону та користуються правовим імунітетом.

Формуючи особисте сприйняття поняття та сутності інституту імунітету у кримінальному процесі, на наш погляд, існування правового інституту імунітету у кримінальному провадженні перш за все пов'язано зі створенням відповідних правових гарантій для осіб, що наділені імунітетом. Проте, необхідно зазначити, що наявність правових гарантій не обмежується лише створенням умов для обґрунтованого примусу та/або притягнення до кримінальної відповідальності. За своєю сутністю правові або юридичні гарантії означають законодавчо закріплені засоби охорони прав і свобод громадян, способи їх реалізації, а також засоби охорони правопорядку, інтересів суспільства і держави [2, с. 222]. Саме крізь призму цієї правової категорії, на наш погляд, має здійснюватись формулювання сутності інституту імунітету у кримінальному процесі. Отже, враховуючи вищевикладене, на нашу думку, інститутом імунітету слід вважати міжгалузевий правовий інститут, норми якого визначають осо-

бливі правові гарантії охорони прав окремої категорії осіб зі створенням належних правових умов реалізації цих прав у межах кримінального провадження.

Продовжуючи розгляд питання визначення поняття та сутності імунітету як інституту кримінального процесуального права, доцільно окремо зупинитись на окресленні місця терміну «імунітет» серед інших споріднених категорій, зокрема «привілеї», «недоторканість», «пільги» тощо. Саме ці правові категорії досить часто використовуються поруч із визначенням «правовий імунітет», задля зосередження уваги на певній виключності процесуального положення окремого учасника кримінального провадження.

Вітчизняний науковець С.Г. Волкотруб під час дослідження питання імунітету та проблем його захисту у кримінальному судочинстві зазначає про доцільність зосередження уваги науковців на питанні: чи є терміни «імунітет», «привілеї» тотожними, чи вони означають різні поняття і в якому зв'язку перебувають між собою? Автор підкреслює, що на його думку, той факт, що вони мають певну схожість, якщо говорити про власне юридичний статус особи (утворюють винятки з принципу рівності всіх перед законом і судом та ін.). Якщо вести мову про те, як привілеї та імунітети впливають на фактичне положення особи то вочевидь, продовжує науковець, що імунітети покликані запобігти погіршенню становища особи (запобігти обмеженню прав його суб'єкта чи покладенню на нього обтяжливого обов'язку), а привілеї покращують існуюче становище особи, даючи можливість користуватися додатковими благами. Беручи до уваги наведене вище, названі терміни слід вважати нетотожними, такими, що означають різні поняття; їх слід вважати видовими поняттями стосовно певного родового поняття. Автор погоджується із думкою І.С. Морозової, що таким родовим поняттям є пільги в їх юридичному розумінні [3, с. 18].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «привілеї» визначається як особлива перевага, пільга, яку закон надає окремим особам, групам людей або певному стану, класові (класам). Певна пе-

ревага кого-небудь, право на виняткове ставлення до себе порівняно з іншими [2, с. 1111]. У свою чергу, термін «пільга» визначається як повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законом загальних правил, виконання яких-небудь обов'язків [2, с. 972]. У свою чергу, в етимологічному словнику української мови визначення «привілеї» тлумачиться як перевага, пільга. Цей термін походить від латинського «privilegium» (закон або постанова на користь когось, переважне право) [5, с. 569]. Термін «пільга» тлумачиться як привілеї; полегкість, поблажливість; вільність; полегшення тощо [5, с. 405]. Отже, у тлумачному та етимологічному словниках визначення «пільга» та «привілеї» вживаються як синонімічні категорії. Однак, попри таке відображення цих визначень у словниках, серед науковців є супротивники споріднення цих категорій.

Так, С.В. Поленіна зазначає, що правову пільгу не слід ототожнювати із таким зовнішньо схожим явищем, як привілеї. Система привілеї, як стверджує С.В. Поленіна, отримала широке розповсюдження не лише у роки застою та деформації соціалізму, але й ще в більшій мірі у сучасному демократичному періоду. Мова йде про пільги, за допомогою яких створюються умови підвищеної комфортності життя для обраного кола «найбільш відповідальних осіб, що наближені до влади». У цьому випадку пільги не базуються на об'єктивних підставах та перетворюються на звичайні привілеї, існування яких суперечить ідеї формування правової держави та підриває як принцип рівності громадян, так і принцип соціальної справедливості, під гаслом якої вони зазвичай встановлюються [9, с. 16]. Аналогічної позиції дотримується А.В. Малько. Автор наголошує: «Привілеї – це негативне відхилення, полегшення, не встановлене законом, часто неправомірне, покликане покращувати положення яких-небудь суб'єктів з одночасним погіршенням положення інших. У суспільному розумінні привілеї асоціюються з надмірним отриманням блага начальниками, оминаючи вимоги закону. Привілеї створюються тихо, або за неписаним рішенням, або на підставі різноманітних закритих нормативних актів»

[8, с. 9]. М.Н. Козюк, досліджуючи сутність привілеїв у кримінальному процесі, висловлює особисту точку зору, що привілеїв – це різновид пільгового способу регулювання суспільних відносин, коли переваги встановлюються, як правило, виключною нормою та коли законодавець свідомо або несвідомо допускає надмірне покращення положення суб'єктів [6, с. 116].

Навівши точки зору науковців щодо сутності правового привілею, вважаємо за потрібне також висловити з цього приводу особисту позицію. На нашу думку, спроби науковців розділити між собою визначення «пільга» та «привілеїв» наділивши кожне з них своєю особливою процесуальною сутністю, у контексті їх сприйняття як елементів кримінальної процесуальної дійсності, виглядають штучними намаганнями відокремити один від одного цілком споріднені та синонімічні поняття. Вищенаведені приклади вказаних визначень, що містяться у Великому тлумачному словнику української мови та етимологічному словнику української мови, вказують, що ці формулювання цілком можуть сприйматись як визначення, що мають ідентичний зміст. Також доцільно зазначити, що вищезазначені позиції авторів аргументуються, ґрунтуючись на концепції певної класової нерівності індивідумів, що формують суспільство держави. Домінантність пануючого класу людей, що користуються правовими привілеями формулюється крізь призму адміністративно-командної системи СРСР. Формулювання точки зору із визначенням семантики правової категорії «привілеїв», спираючись на приклади свавілля представників радянської влади наразі є не зовсім актуальним.

Із проголошенням незалежності нашої держави на її теренах розпочала свій розвиток нова демократична формація, яка мала відмінний від радянської системи структурний зміст формування влади у державі. З'явилась система стримувань та противаг гілок влади. Й хоча до сьогодні функціонування цієї системи не позбавлене недоліків, все ж вона довела свою ефективність. Тому спроби із визначення сутності правових категорій «привілеїв» чи «пільга», доцільно

робити, спираючись на сучасні реалії, що відбуваються в українському суспільному житті. На нашу думку, з урахуванням кримінальних процесуальних реалій сьогодення, окреслені правові категорії цілком можуть стосуватись не лише представників влади, а й пересічних громадян, які беруть участь у кримінальному провадженні, наприклад, близькі родичі підозрюваного. Таким чином, «привілеюваність» чи «пільгове положення» учасника кримінального провадження цілком може сприйматись, не лише спираючись на суспільну значимість його професійної діяльності, а й з урахуванням його вразливого соціального статусу та ін.

Висновки

На наше переконання, намагання здійснити етимологічний розподіл між вказаними визначеннями автори лиш зайвий раз ускладнюють ситуацію ніж сприяють її конструктивному вирішенню. Ми зі свого боку погоджуємось із позицією укладачів вищезгаданих словників та вважаємо, що у кримінальному процесу визначення «пільга» та «привілеїв» цілком можуть сприйматись як ідентичні поняття. Більше того, на наш погляд категорії «пільга», «привілеїв», «недоторканість» у кримінальному процесуальному праві доцільно вважати як синонімічні визначення до терміну «імунітет», що, у свою чергу, відображає правовий інститут, норми та положення якого реалізуються у кримінальному провадженні.

Література

1. Агаев Ф. А.-О. Иммуниеты в российском уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Агаев Фахраддин Алладин-Оглы. – М., 1997. – 168 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [голов. ред. Бусел В. Т.]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Волкотруб С. Г. Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Волкотруб Сергій Григорович. – Х., 2002. – 192 с.
4. Даев В. Г. Иммуниеты в уголовно-процессуальной деятельности / В.Г. Даев // Правоведение. – 1992. – № 5. – С. 48.

АНОТАЦІЯ

В статті определено поняття і досліджена сутність інститута імунітету в уголовном процесі України. Розглянуті правові гарантії як ключовий критерій функціонування інститута імунітету в уголовном виробстві. Сосредоточено увагу на етимологічних складових походження правових категорій: «привілеї», «непрікосновенність», «льготы», «імунітет». Осуществлен их сравнительний анализ.

Ключевые слова: імунітет, привілеї, непрікосновенність, льготы, правові категорії.

SUMMARY

In the article the concept and the essence Institute immunity in criminal proceedings in Ukraine. Consider legal guarantees as a key criterion for the functioning of the institute of immunity in criminal proceedings. The emphasis is on the etymological origin of the component legal categories: «privileges», «integrity», «benefits», «immunity». Done comparative analysis.

Key words: immunity, privilege, immunity, privileges, legal categories.

5. Етимологічний словник української мови / [голов. ред. Мельничук О. С.]. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1985. – 573 с.

6. Козюк М. Н. Правовое равенство и привилегии депутатской неприкосновенности / М. Н. Козюк – Ростов-на-Дону : Изд-во «Личность и власть», 1995. – С. 116.

7. Корякин И. П. Иммунитет в уголовном судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Корякин Илья Петрович. – М., 2003. – 160 с.

8. Малько А. В. Льготы в праве : понятие и виды / А. В. Малько // Проблемы теории и права. – 1997. – № 4. – С. 9.

9. Поленина С. В. Закон как средство реализации задач формирования правового государства / С. В. Поленина // Теория права : новые идеи. – Вып. 3. – М., 1993 – С. 16.

10. Руднев В. И. Иммунитеты в уголовном судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Руднев Владимир Ильич. – М., 1997. – 193 с.

11. Шелевер Н. В. Співвідношення правових категорій : «імунітет» та «недоторканість» / Н. В. Шелевер // Форум права. – 2012. – № 2 (25). – С. 781.